

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ШКІЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ УГОРСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНИХ ГРУП (Обґрунтування корекційної програми оптимізації адаптації дітей угорської та української етнічних груп до шкільного середовища)

УДК 159.922

ВАРГА В.С.

канд. психол. наук, м. Ужгород

У статті на основі вітчизняної і зарубіжної літератури висвітлено основний теоретичний зміст програми корекції емоційно-вольової сфери молодших школярів через дитячо-батьківські стосунки у контексті оптимізації адаптації дітей угорської та української етнічних груп у шкільному середовищі, проаналізовано окремі фактори, які впливають на адаптацію на психологічному і соціальному рівні у молодшому шкільному віці

Ключові слова: *дитячо-батьківські стосунки, становлення особистості дитини, психічні новоутворення, базові почуття, конструктивний стиль взаємодії з дітьми, порушення у розвитку дітей, сімейна дисфункція, емоційні стосунки, сімейний мікроклімат.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ШКОЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ ВЕНГЕРСКОЙ И УКРАИНСКИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП

(Обоснование коррекционной программы оптимизации адаптации детей венгерской и украинской этнических групп школьной среды)

В статье на основе отечественной и зарубежной литературы освещено основное теоретическое содержание программы коррекции эмоционально-волевой сферы младших школьников через детско-родительские отношения в контексте оптимизации адаптации детей венгерской и украинской этнических групп в школьной среде, проанализированы отдельные факторы, влияющие на адаптацию на психологическом и социальном уровне в младшем школьном возрасте.

Ключевые слова: *детско-родительские отношения, становления личности ребенка, психические новообразования, базовые чувства, конструктивный стиль взаимодействия с детьми, нарушения в развитии детей, семейная дисфункция, эмоциональные отношения, семейный микроклимат.*

Згідно із розробленою нами програмою корекції передбачається, що під час занять учасники групи отримають можливість пережити важливі (поворотні) події свого життєвого шляху у більш сприятливих, комфортних і безпечних психологічних умовах. Очікуваним наслідком реалізації даної програми є розширення світосприйняття досліджуваних і, як наслідок, засвоєння ними нових більш продуктивних і екологічно орієнтованих способів взаємодії із оточенням.

Ми виходили з того, що процес розвитку особистості на соціальному, духовному і соматичному рівнях відбувається холістично і включає до себе когнітивний, емоційний, потребомотиваційний і поведінковий компоненти. На подібних установках Ф. Перлзом було розроблено динамічну теорію і терапевтичний метод, в основі яких лежить поняття “екологічна мудрість”. При цьому засновник гештальт-терапії особливо підкреслював важливість принципу “тут і тепер”, протиставляючи його скрупульозному аналізу минулого клієнта, що є пріоритетним напрямом у роботі терапевтів психоаналітичної школи [1, с. 221].

Однак, у теоретичних роботах даного напрямку недостатньо уваги приділяється інтерпретації поетапного розвитку особистості у процесі онтогенезу та опису якісних психічних новоутворень, що розвиваються послідовно у кожному віковому періоді.

Тому для створення корекційної програми ми вважали за необхідне залучити також теоретичні моделі та практичні розробки інших психологічних напрямів. Серед них найбільш ваговою для розуміння розвитку емоційної, потребомотиваційної і комунікативно-поведінкової сфер дитини, у контексті специфіки взаємодії із батьками, виступає епігенетична модель розвитку людини Е. Еріксона. В її основі лежать принципи цілісності та поетапного становлення особистості і її самоідентифікації. Разом з тим, усвідомлюючи важливість цілісного підходу до розуміння становлення особистості дитини, а також значення інтелектуальної сфери у цьому процесі, ми спирались на теоретичну базу психологічної школи Л.С. Виготського, погляди А.Р. Лурії, в яких представлено розвиток вищих психічних функцій, а також, уявлення про зону найближчого розвитку у дітей різного віку [2, с. 74]. Інтегративний підхід, закладений у підґрунтя нашої програми, багато в чому перетинається із ідеєю Л.С. Виготського, який вважав, що людська свідомість являє собою не суму окремих процесів, а має системну будову і розвиток в онтогенезі.

Розглянемо більш детально положення вище вказаних теоретичних підходів, важливих у контексті проблематики нашого дослідження. Е. Еріксон виділяє вісім стадій психосоціального розвитку людини. Для становлення психологічно здорової особистості важливе значення має послідовність і сприятливе проходження нею їх усіх. В процесі розробки нашої програми, яку було розраховано на дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, ми враховували осо-

бливості становлення особистості на перших чотирьох стадіях [2, с. 106 – 112].

I стадія – від народження до 18-місячного віку. Базове почуття: довіра–недовіра. Протягом першого року життя індивід зіштовхується з першою кризою розвитку – кризою довіри–недовіри. Безпорадна дитина повністю залежить від інших – тих, хто буде задовольняти її потреби. Тому, відповідно, вона повинна бути пов'язана чи прив'язана до когось. Базове почуття довіри розвивається, коли дитина вчиться покладатися на близьких людей, а вони піклуються про неї, задовольняючи її потреби, насамперед в їжі, контактах і русі. Дитина також виявляє, що ці люди можуть дати їй увагу і любов. Із часом, коли вона навчається брати іграшку, сідати або повзати, у неї з'являється довіра до власного тіла. Такий досвід дає дитині уявлення про те, що світ послідовний і передбачуваний. Перше соціальне досягнення – це довіра до людей, які про тебе піклуються, навіть коли вони перебувають поза полем твого зору. До 8-місячного віку дитина прив'язується до будь-якого дорослого. У віці 8 – 16 місяців дитина прив'язується до найбільш важливих людей – тих, хто про неї піклується.

Терапевтичне зауваження. Коли не можна покладатися на людей, що піклуються, у дитини виникає почуття недовіри. Світ для неї стає небезпечним, ворожим, непередбачуваним. Отже, дитина постійно має бути насторожі й усе контролювати. Останнє є необхідною умовою для запобігання у заподіянні їй болю з боку оточення.

II стадія – у віці 18 – 36 місяців. Базове почуття: автономність – сором, сумнів. Коли дитина починає довіряти навколишньому світові, вона прагне відокремитися від своїх піклувальників, “стати на ноги”. Це супроводжується заявами “ні” як фактом часткового відділення дитини й виявлення її самостійності. Якщо люди, що піклуються про дитину, підтримують здоровий баланс обмежень і дозволів, тоді в дитині розвивається здорова уява, здатність стримувати себе й дозволяти собі щось робити, здатність слухатися свого тіла, емоцій і сексуальності. Цей баланс захищає її від небезпечного досвіду й посилює автономію.

Терапевтичне зауваження. Якщо люди, що піклуються про дитину, не ставлять обмежень, дитина може маніпулювати собою, щоб уникнути сорому і невдачі. Замість того, щоб спробувати зрозуміти багато речей, які необхідно знати у житті, дитина вчиться бути дисциплінованою, стриманою,

і в дорослому віці зазвичай форма у її життєдіяльності домінує над змістом.

III стадія – у віці 3 – 5 років. Базове почуття: ініціатива–провина. На основі розвинутого почуття автономності дитина починає досліджувати і діяти у власному світі. Вона спостерігає за діями дорослих, імітує їх і може займатися уявними іграми протягом кількох годин. Криза розвитку полягає у визначенні меж щодо експериментів та власних бажань, вихід за які призводить до виникнення почуття провини.

Це період появи такого психічного новоутворення совість. У взаємодії з іншими дитина керується власним розумінням того, що саме є добрим, а що – поганим. У якісь моменти вона може бути жорстокою і безкомпромісною, коли таке не стримується відповідним батьківським впливом. Наприклад, на цій стадії часто з'являється ревнива лють проти братів і сестер. Дитина вчиться її стримувати і контролювати імпульси; у цих спробах виявляється моральна і соціальна відповідальність у початковій формі. Також, на III стадії розвитку в дитини з'являється статеві ідентифікація із людиною, яка про неї піклується. Тоді ж вона намагається “залицятися/перемагати” осіб протилежної статі, які також піклуються про неї. Якщо людина протилежної статі реагує невідповідно, то дитина розуміє, що не може обрати “свого опікуна, психологічно звільняється для пошуку інших партнерів у подальшому житті.

Терапевтичне зауваження. У дисфункційних сім'ях для дитини дуже важливо розвинути здорове почуття совісті або здорове почуття провини. Дитина не відчуває, що може жити так, як вона хоче. Внаслідок цього в неї може розвинутися неадекватне почуття провини, згідно з якою саме вона стає відповідальною за почуття й поведінку інших людей. Інтроєкція є ключовим явищем даного етапу.

Порушення в розвитку можна констатувати серед тих, які демонструють ригідну, педантичну поведінку; не здатні вигадувати й ставити завдання; бояться пробувати щось нове; кому не вистачає рішучості й цілеспрямованості у житті.

Головне питання до світу в цей період у будь-якій ситуації: “Як багато я можу зробити?”

IV стадія – у віці 6 – 11 років. Базове почуття: працьовитість–неповноцінність. З початком шкільних років формується новий ритм життя дитини. Саме у ньому молодший школяр здобуває нові уміння, необхідні для виживання. Побудувавши на ранніх стадіях “его” почуття довіри й надії, автономності й “сили бажання”, ініціативності й цілеспрямованості, на цьому етапі дитина повинна навчитися усьо-

му, що стане у нагоді при підготовці її до дорослого життя. Найважливіші вміння, яких вона повинна набути: кооперація, взаємозалежність і здорове почуття змагальності. На цій стадії в дитини може розвинутилося почуття неповноцінності, якщо від неї очікують занадто багато або занадто мало.

Школа відіграє, безсумнівно, одну із найважливіших ролей. Саме шкільне середовище впливає на розвиток у дитини почуття працьовитості і компетентності, за допомогою яких отримує підтвердження почуття її “Я” і почуття особистої сили.

Терапевтичне зауваження. Коли дитина почуває себе компетентною, вона може бути працьовитою і створювати для себе місце в цьому світі. Головне питання до світу в цей період у будь-якій ситуації: “Чи здатний я?”

Науковці, що представляють різні психологічні напрями, поділяють ідею того, що на формування і розвиток особистості дитини впливають такі психологічні чинники, як мікроклімат сімейного життя і сімейні взаємини. За умов гармонійних взаємин усі проблеми розв'язуються без приниження людської гідності дорослих і дітей. Взаєморозуміння та повага підтримують авторитет рідних і визначають статус дитини. Тон сімейного життя – це наслідок дії багатьох чинників: морального і інтелектуального рівня батьків, характеру взаємин між членами сім'ї, культури, традицій, організованості сімейного колективу тощо.

Під гармонійними взаєминами батьків і дітей ми розуміємо стосунки, які засновані на узгодженні основних компонентів взаємин: довірче рівноправне ставлення, суб'єктно зорієнтований стиль спілкування, врахування індивідуальних особливостей як батьків, так і дітей.

Істотними характеристиками гармонійних батьківсько-дитячих взаємин є задоволення базових потреб дитини, зокрема таких, як потреба у безпеці й прийнятті та потреб, що виникають у процесі батьківсько-дитячої взаємодії:

- прийняття та визнання індивідуальності дитини і збереження власного “Я” як автономної реальності;
- достатній рівень рефлексії батьків щодо індивідуальних особливостей дитини, розуміння їх психолого-педагогічної природи;
- свідомо організація конструктивного стилю взаємодії з дитиною, адекватного її індивідуальним особливостям.

До порушень взаємин батьків і дітей належать:

- 1) низька згуртованість між членами сім'ї щодо питань виховання та пов'язана з цим емоційна напруга й непослідовність у виховному підході батьків до дітей;

2) неадекватно виражена ступінь опіки та обмеженості щодо певних сфер життєдіяльності дітей;

3) стимуляція можливостей дітей через застосування погроз та моральних засуджень.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що важливими чинниками виникнення порушень у розвитку дітей є: міжособистісні конфлікти в сім'ї; зневага батьків у можливостях та силі дитини; неадекватні віку або суперечливі вимоги з боку батьків; відсутність інформації про те, коли і чому батьки задоволені чи незадоволені поведінкою дитини.

Особливе значення для виникнення порушень в особистісному розвитку дитини має не стільки реальна сімейна ситуація, скільки суб'єктивне сприйняття та переживання дитиною того, що відбувається у сім'ї. Можна зробити висновок, що фактори деформації розвитку особистості дитини мають значення лише тоді, коли вони переживаються нею.

Значна кількість конфліктів між батьками та дітьми обумовлена не однією проблемою, але комплексом складових взаємодій. Це й особливості віку та особистості дитини, й характер внутрішньо-сімейних взаємин, й соціокультурне середовище. У цілому вони складають соціальну ситуацію розвитку дитини. Причини батьківсько-дитячих конфліктів у сім'ї можуть бути як об'єктивними (вікова динаміка, яка відображає становлення провідних потреб у дітей), так і суб'єктивними (індивідуально-психологічні особливості батьків, особливості сімейних стосунків тощо). Дослідження особливостей батьківсько-дитячих взаємин має здійснюватися щонайменше за трьома напрямками – через вивчення взаємин: 1) в процесі спостереження; 2) за уявленнями дітей; 3) за уявленнями батьків.

Характерними ознаками деформації батьківсько-дитячих взаємин, згідно досліджень О.І. Косаревої, є конфліктність, непослідовність у виховних впливах, емоційне неприйняття батьками своїх дітей; дисгармонія, яка призводить до своєрідних викривлень у психічному розвитку дітей, породжує замкненість щодо усвідомлення і вираження своєї потреби, порушення самооцінки дітей. Дошкільники гостро переживають за власне місце в системі внутрішньо-сімейних відносин. Зазвичай, вони хочуть займати більш значиму позицію, але вимушені задовольнятися тим ставленням, яке демонструють щодо них їхні батьки. Вони реагують на несприятливу ситуацію в сім'ї пасивним униканням труднощів або непрямую агресією. Основними джерелами підвищеної

тривожності у більшості випадків є страх покарання або відторгнення, втрати любові з боку батьків. Діти переживають амбівалентні почуття до батьків: з одного боку, вони емоційно відштовхують батьків, що виявляється у малюнках та висловлюваннях дітей, з другого боку, вони тягнуться до них, мріють про любов і турботу; в них досить часто виявляється завищена або занижена самооцінка у поєднанні з переживанням незадоволеності собою, яка виконує переважно захисну функцію.

З точки зору О.І. Косаревої, у більшості сучасних сімей на страдянському просторі батьківсько-дитячі відносини не є гармонійними. Це зумовлює соціально значущу потребу у впровадженні соціальних і психолого-педагогічних технологій гармонізації взаємин батьків і дітей старшого дошкільного й молодшого шкільного віку. Таким чином, має бути розроблений спеціальний комплекс взаємодії педагогічного колективу шкільного закладу і сім'ї. Він повинен бути злагодженою системою форм і методів роботи, яка керується загальною метою – забезпеченням дієвості педагогічних та психологічних умов формування гармонійних взаємин батьків і дітей [3, с. 81].

Окремо розглянемо питання особливостей дитячо-батьківських взаємин у дисфункційних сім'ях. Якщо розглядати сімейну дисфункцію через призму дитячо-батьківських стосунків, то останні відзначаються такими особливостями [3, с. 203]:

- недостатній рівень емоційного прийняття дитини;
- можливість емоційного відторгнення та амбівалентного ставлення;
- відсутність взаємності; низький рівень згуртованості батьків і розбіжності у сім'ї щодо питань виховання;
- низький рівень включеності батьків та дітей у взаємні дитячо-батьківські стосунки, які характеризуються холодністю та дистанційністю;
- недостатне або надмірне задоволення потреб дитини;
- неоптимальний рівень вимог до дитини – або завищення, або недостатня вимогливість, вседозволеність;
- підвищена конфліктність у повсякденному спілкуванні з дитиною;
- неконструктивний характер контролю, низький рівень батьківської спостережливості, надмірність санкцій або їх повна відсутність;
- високий рівень суперечливості у стосунках батьків з дітьми.

Сімейна дисфункція насамперед відбивається на емоційності взаємин батьків із дітьми. Тут характерними є амбівалентність, індіферентне та приховане емоційне відторгнення. Причинами подібних порушень можуть бути:

- фрустрація життєво важливих потреб батьків у зв'язку з вихованням дитини;
- містифікація та викривлення образу дитини як результат проєкції негативних якостей на дитину;
- негативне ставлення до дитини як прояв посттравматичного стресу (виникає внаслідок фатального збігу народження дитини або початкового періоду її виховання і психологічної травми);
- особистісні властивості батька (інфантильність, акцентуація характеру, невротичний стиль особистості, неадекватний стиль прихильності самого батька, емоційні розлади);
- індивідуально-типологічні особливості дитини: “важкий темперамент”, надмірне збудження, проблеми з дисципліною, неухважність, імпульсивність, агресивність, тривожність, що обумовлюють формування батьківського ставлення;
- не задоволеність шлюбом, конфліктність у подружніх взаєминах.

Однією з причин сімейної дисфункції виступає девіантне материнство – поведінка матері, що виявляється в емоційному та фізичному відторгненні дитини. Воно має різні форми – гіпоопіка, авторитаризм, гіперопіка, фізичне та психічне насильство, відмова від дитини – й значно впливає на формування дефіциту у психічному розвитку дитини. Діти з дисфункційних сімей, як правило, мають суттєві проблеми у фізичному та психічному розвитку. Це – фізична ослабленість та астенізація, затримки психомоторного та психічного розвитку, розвитку мовлення. Якщо у таких дітей недорозвиненість мовлення (збіднений словниковий запас, недостатність узагальнень), то це, здебільшого, є наслідком обмеженості контактів, особливо вербальних, з навколишнім світом. У молодших школярів з таких сімей спостерігаються проблеми в оволодінні шкільними навичками, неготовність до засвоєння шкільної програми, недорозвиненість психічних функцій (мовлення, моторика), загальний психічний і фізичний інфантилізм, порушення уваги, стомлюваність, відсутність пізнавальних інтересів.

Дослідниками відзначається, що найбільші складнощі у розвитку особистості дитини з дисфункційної сім'ї

спостерігаються в емоційно-вольовій сфері. Для дітей, які пережили депривацію, характерна знижена емоційність, нездатність висловити свої переживання. Депресивні стани спостерігаються приблизно в кожній третій дитині. У них відзначається низька довільність поведінки та емоційної саморегуляції, що може виявлятися або в руховій розгальмованості, або у скутості, афективних реакціях при фрустрації, поганому самоконтролі при соціальній взаємодії.

Таким чином, дисфункційність сім'ї впливає насамперед на розвиток стрижневих утворень особистості дитини: її уявлень про себе, самооцінку, образ себе, ціннісної сфери – зрештою, всього того, що формує ідентичність особистості.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що особливості функціонування сім'ї, що виявляються у внутрішньосімейних комунікаціях, сімейних ролях, дитячо-батьківських взаєминах та інших аспектах, створюють передумови для розвитку стрижневих утворень особистості дитини.

До побудови програми було застосовано інтегративний підхід, що передбачало як гармонізацію особистісних структур дитини, так і корекцію стилів сімейного виховання. Даний підхід реалізується через повернення до ранніх онтогенетичних етапів розвитку з метою відновлення попереднього досвіду, переосмислення різних незавершених ситуацій, засвоєння нових знань, навичок і переживань, які у процесі розвитку, можливо, були неповністю засвоєні чи недостатньо компенсовані.

Взаємодія в дитячо-батьківській парі часто може носити дисгармонійний характер і виявлятися у вигляді гіпо- або гіперопіки з боку батьків, переважання у стосунках авторитарних чи суперечливих стилів виховання і т.д. Робота орієнтована на активне засвоєння дітьми і батьками нового досвіду, який виникає у терапевтичних умовах, і його використання в реальних життєвих обставинах, що у подальшому сприяє саморозкриттю їх власних потенційних можливостей.

Розробляючи і упроваджуючи програму психологічної корекції, ми спиралися на наступні принципи:

- перебувати “тут і тепер”;
- приймати себе, інших і відносини між людьми такими, якими вони є, а не такими, як хочеться;
- бути чесним із самим собою;
- проявляти себе, а не маніпулювати собою та іншими;
- ближче контактувати зі своїми почуттями і переживаннями;

- аналізувати зовнішні вимоги та вибірково приймати їх, зіставляючи із власними потребами;
- бути відкритими до нового досвіду;
- бережно відноситися до минулого і турбуватися про майбутнє.

Також було взято до уваги наступні положення:

1. В умовах гармонійних взаємин усі проблеми розв'язуються без приниження людської гідності дорослих і дітей.
2. Взаєморозуміння та повага підтримують авторитет рідних і визначають статус дитини.
3. Стиль сімейного життя – це наслідок дії багатьох чинників: морального і інтелектуального рівня батьків, характеру взаємин між членами сім'ї, культури, традицій, організованості сімейної групи тощо.

Тема взаємозв'язку стилю сімейного виховання і рівня адаптованості дитини до шкільного середовища за своєю актуальністю заслуговує уваги не тільки психологів, але, й батьків, вихователів і вчителів.

Наше дослідження у його емпірично-констатувальній частині засвідчило, що у дітей молодшого шкільного віку, що мають затруднення в адаптації до шкільного середовища характерні ознаки емоційного неблагополуччя – підвищений рівень тривоги, збудження, агресивність, надвередливість. Вони важко підпорядковуються правилам, що ускладнює їх контакт із ровесниками та дорослими. Зростання емоційно-психічного напруження між дорослими призводить до поширення невротичних проявів на дітей.

Молодший шкільний вік, характеризується сильною залежністю від батьків, їх ставленням до даного етапу становлення особистості дитини. На думку значної кількості як науковців, так і психологів і педагогів практиків, усвідомлена чи неусвідомлена батьківська і педагогічна авторитарність може породжувати у дітей дефіцит почуття власної гідності, невпевненість у собі, що дещо гальмує адекватність процесу становлення особистості. Тривала відсутність емоційно-співзвучного спілкування між батьками і дитиною породжує стійкі негативні емоційні стани у дитини, що регресивно впливає на неї.

Сучасне європейське суспільство, сучасні цінності потребують гармонійної і впевненої у собі людини з позитивним самовідчуттям, збереження її психічного здоров'я і соціального благополуччя ще в дитячому віці.

Однією із умов реалізації виконання даної задачі є оптимізація стилів батьківської взаємодії, тобто створення

сприятливої атмосфери взаємної довіри і поваги, налагоджування емоційних стосунків у сім'ї. Оскільки саме сприятливий сімейний мікроклімат допомагає розвиватися її вмінню спілкуватися з ровесниками та дорослими, вчитися із задоволенням.

Виходячи з цього ми вважаємо, що без змін у стилях сімейного виховання у дитячо-батьківських взаєминах, робота з дитиною буде недостатньо ефективною.

Тому створення корекційної програми стилів сімейного виховання, на наш погляд, є найбільш доцільною формою роботи з сім'єю з метою оптимізації шкільної адаптації дитини молодшого шкільного віку.

Висновок:

1. Ми виходили з того, що процес розвитку особистості на соціальному, духовному і соматичному рівнях відбувається холистично і включає до себе когнітивний, емоційний, потребомотиваційний і поведінковий компоненти. Програма побудована на інтегративному підході і передбачає як гармонізацію особистісної структури молодшого школяра, так і корекцію дитячо-батьківських стосунків.

2. Під час занять учасники групи отримують можливість пережити поворотні етапи власного життєвого шляху у більш сприятливих, комфортних і безпечних психологічних умовах. Результатом цього стає розширення світосприйняття і, як наслідок, засвоєння нових способів взаємодії із оточенням.

3. Особливості функціонування сім'ї, що виявляються у внутрішньо-сімейних комунікаціях, сімейних ролях, дитячо-батьківських взаєминах та ін., створюють передумови для розвитку стрижневих утворень особистості дитини: її уявлень про себе, самооцінку, образу себе, ціннісної сфери – зрештою, всього того, що формує ідентичність особистості.

Література

1. Лебедева Н. М. Путешествие в Гештальт : терапия и практика / Наталья Марковна Лебедева, Елена Александровна Иванова. – СПб. : Речь, 2005. – 560 с.
2. Марінушкіна О. Основи гештальттерапії / О. Марінушкіна, Н. Турбовець, О. Главнік / Серія «Психологічний інструментарій». – К. : Главник, 2006. – 128 с.
3. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Эдмонд Георгиевич Эйдемиллер, Игорь Валерьевич Добряков, Ирина Михайловна Никольская – СПб. : Речь, 2007. – 352 с.